

КОНСТИТУЦІЙНІ БАР'ЄРИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕМОКРАТІЇ: ЛІБЕРАЛЬНИЙ ПІДТЕКСТ

Стаття присвячена аналізу конституційного процесу в сучасній Україні, зокрема, виявленню ліберальних інтенцій у Конституції України 1996 р. та у Проекті Закону про внесення змін до Конституції України, поданого на розгляд Верховної Ради Президентом України В. А. Ющенком (2009 р.). Продемонстровано, що в ідеологічному контексті президентський проект неузгоджений та розбалансований, що може стати бар'єром для демократизаційних процесів в українському державотворенні.

Ключові слова: конституція, лібералізм, демократія.

Куц Г. М.

КОНСТИТУЦИОННЫЕ БАРЬЕРЫ УКРАИНСКОЙ ДЕМОКРАТИИ: ЛИБЕРАЛЬНЫЙ ПОДТЕКСТ

Статья посвящена анализу конституционного процесса в современной Украине, в частности, выявлению либеральных интенций в Конституции Украины 1996 г. и в Проекте Закона о внесении изменений к Конституции Украины, поданного на рассмотрение Верховного Совета Президентом Украины В. А. Ющенко (2009 г.). Продемонстрировано, что в идеологическом контексте президентский проект несогласован и разбалансирован, что может стать барьером для демократизационных процессов в украинском государственном строительстве.

Ключевые слова: конституция, либерализм, демократия.

Kuts G.

CONSTITUTIONAL BARRIERS OF UKRAINIAN DEMOCRACY: LIBERAL IMPLICATION

The article is devoted the analysis of constitutional process in modern Ukraine, in particular, to the exposure of liberal intentsiy in Constitution of Ukraine 1996 and in Project of Law on making alterations to Constitution of Ukraine, given for consideration of Supreme Soviet President of Ukraine V.A. Ushchenko (2009). It is shown, that in an ideological context a presidential project is unconcerted, that can become a barrier to the processes of democratizations in Ukrainian state building.

Key words: constitution, liberalism, democracy.

Актуальність проблематики конституціоналізму в сучасних державотворчих процесах зумовлена насамперед зростанням суспільного інтересу до конституційного процесу після прийняття у 2004 р. Закону № 2222 „Про внесення змін до Конституції України”. Цим законом було не лише запроваджено парламентсько-президентську модель правління, але й суттєво розбалансовано систему влади, що негативно позначається на політичних процесах сучасної України. Вказана проблематика відображена в працях багатьох вітчизняних теоретиків (Є. Ковальчук, Л. Кривенко, В. Погорілко, С. Рахманін, М. Сазонов, М. Теплюк, П. Шляхтун та ін.).

Необхідність виявлення ідеологічних засад у Проекті Закону про внесення змін до Конституції України, поданого на розгляд Верховної Ради Президентом України В. А. Ющенком (2009 р.) зумовлює звернення до порівняльного аналізу цього проекту з Конституцією України 1996 р. Отже, метою статті стало виявлення ідеологічних засад у

Проекті Закону про внесення змін до Конституції України, поданого на розгляд Верховної Ради Президентом України В. А. Ющенком (2009 р.). Завдання статті полягає у виокремленні ліберальних інтенцій у Конституції України 1996 р. та президентському проекті 2009 р.

Оптимальність та адекватність того чи іншого Основного Закону, як зазначає С. Рахманін, „звичайно пропонують судити по тому, наскільки він відповідає історичним звичкам, демократичним традиціям, правовим звичаям і політичним ритуалам держави” [1]. Відповідно, що у країнах західної демократії достатньо умовною є формалізація правил поведінки політиків, оскільки ці правила детерміновані політичними традиціями, які усталювалися століттями. Стосовно становлення демократичних традицій у молодій українській державі зазначимо, що вони мають визначатися більш чіткими нормами та положеннями вітчизняного законодавства, оскільки український державотворчий досвід суттєво відрізняється від західних аналогів. Саме тому „вітчизняні закони (передусім Основний), мабуть, повинні містити якнайменше двозначних положень і неоднозначних норм” [1]. Втім, якраз двозначних тлумачень не вдалося уникнути ні Конституції України від 1996 р, ні Закону „Про внесення змін до Конституції України” від 8 грудня 2004 р., ні проектам Конституцій, які рясно посипалися на голови українського електорату у передвиборчий період 2009 р.

Стосовно Конституції 1996 р. [2] одразу зазначимо, що вона базується на ліберальних засадах. Ліберальний світогляд визнає ідеал індивідуальної свободи в якості універсальної мети. Індивідуалізм лежить в основі права кожної людини на життя, свободу і приватну власність, що підкреслював класик лібералізму Дж. Локк. Саме ці права є найважливішими для людини й існування такої інституції як держава виправдовується захистом цих прав, позаяк „першочерговою і головною метою об’єднання людей у спільнотворення та передачі себе під владу уряду є збереження власності” [3, с. 195]. Відповідно, функції ліберальної держави вичерпуються лише захистом власності, в поняття якої, згідно з Дж. Локком входять три компоненти: життя, свобода і володіння. Це означає, що всі інші функції, які держава може покласти на себе, означатимуть не просто втручання в приватне життя індивіда, але й відхід від ліберальних принципів.

Необхідно відмітити, що вказані Дж. Локком ліберальні принципи – життя, свобода і володіння – знайшли своє втілення в Конституції України 1996 р. [2]. Так, у статті 27 відмічається, що „кожна людина має невід’ємне право на життя. Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. Обов’язок держави – захищати життя людини”. Щодо захисту свободи в статті 29 вказується: „кожна людина має право на свободу та особисту недоторканість”. Захисту права власності присвячені статті 13 та 41. „Держава забезпечує захист прав усіх суб’єктів права власності” – знаходимо у статті 13. А у статті 41 читаємо: „ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності”.

Таким чином, у Конституції 1996 р. відображені основоположні принципи лібералізму. І це не дивно, оскільки європейські стандарти політичної системи стали взірцем для багатьох пострадянських країн. Не стала виключенням у цьому питанні й Україна, для якої модель ліберальної демократії, не зважаючи на критику ліберальної моделі економіки, яка активізувалася сьогодні у зв’язку з фінансово-економічною кризою у світі, є своєрідним орієнтиром.

Втім, наявність основоположних ліберальних принципів у Конституції України не убезпечила Основний Закон 1996 р. від суттєвих вад. Ці вади стосувалися насамперед базового положення лібералізму стосовно розподілу влади на три гілки – законодавчу, виконавчу і судову. У статті 6 відображено це ліберальне положення [2, ст. 6]. Але проблема полягає в тому, що інші статті Конституції зводили нанівець формулювання статті 6. Як влучно зазначає М. І. Сазонов, „з усього контексту Основного закону, тобто при системному його усвідомленні, Україна, її політикум у першу чергу має дещо інше, а саме: не три, а чотири гілки влади, оскільки одну з них було прописано Конституцією

гатурку 1996 р. у такий спосіб, що вона виявилася двохголовою” [4, с. 33]. Слід зазначити, що „двохголовою” виявилася виконавча гілка влади через ті надмірні повноваження, які надавалися інституту президентства.

Означена проблема дисбалансу гілок влади стала однією з причин появи на світ закону „Про внесення змін до Конституції України”, прийнятого 8 грудня 2004 р., який охрестили Законом „Чотири двійки” через його специфічний порядковий номер – 2222. Базовою зміною, яку вніс цей закон, стало наділення Верховної Ради правом визначати склад Кабінету Міністрів, про що зазначено у статті 83: „Коаліція депутатських фракцій у Верховній Раді України відповідно до цієї Конституції вносить пропозиції Президенту України щодо кандидатури Прем’єр-міністра України, а також відповідно до цієї Конституції вносить пропозиції щодо кандидатур до складу Кабінету Міністрів України” [5, ст. 83]. У Конституції 1996 р. прерогатива внесення кандидатури Прем’єр-міністра належала Президенту. Здавалося, що цей закон сприятиме усуненню проблем розбалансування влади. Втім, як відмітив М. І. Сазонов, означений „принцип стримувань і противаг став стрімко перетворюватися на політичний безлад” [4, с. 43]. Це зумовлено, з однієї сторони, тим поспіхом, з яким приймався Закон „Чотири двійки” у буремний період Помаранчевої революції в Україні. Закон приймався у пакеті разом з рішенням про третій тур президентських виборів 2004 р. і бездоганністю він на той момент не відрізнявся, оскільки підставою для його прийняття була політична доцільність. З іншої сторони, Верховна Рада, яка, завдяки Закону „Чотири двійки” стала грати роль першої скрипки в системі влади, так і не спромоглася розробити та прийняти законодавчу базу, спрямовану на усунення недоліків стосовно розподілу влади. Це, в цілому, призвело до більш глибокого дисбалансу гілок влади. Так, у „двохголової” виконавчої гілки влади стали появлятися нові „голови”, рішення яких дублювали, а інколи й підміняли рішення уряду. Мова йде, як зазначає М. І. Сазонов, „про Секретаріат Президента з невластивими, завеликими функціями виконавчої влади” [4, с. 46]. Також мова йде про розширення функцій РНБО (Ради національної безпеки та оборони України), ТПУ (Тендерної палати України) тощо.

У результаті наростаючого розбалансування між гілками влади, починаючи з 2007 р. активізувався процес створення нових Конституцій. Майже кожна політична сила стала заявляти про розробку власного варіанту Конституції. „Парад” проектів Конституцій перетворився у феєричне дійство з елементами шоу перед президентськими виборами 2010 р., призводячи до думки про кореляцію політичних технологій з процесами конституціоналізму.

Зупинимося на розгляді Проекту Закону про внесення змін до Конституції України, який був поданий на розгляд Верховної Ради Президентом України В. А. Ющенком [6]. Слід зазначити, що саме цей проект на сьогодні є єдиним офіційно зареєстрованим. Існують також інші проекти змін Основного закону. Втім, вони або офіційно не зареєстровані, або стосуються окремих положень Конституції України. Наприклад, змін окремих положень щодо забезпечення реалізації прав територіальної громади стосується зареєстрований у Верховній Раді проект Закону про внесення змін до Конституції України, ініціаторами якого стали В. Ф. Янукович та О. В. Лавринович [7]. А проект Закону про внесення змін до Конституції України, ініціаторами якого стали І. Г. Кириленко, С. П. Подгорний, М. Ф. Трайдук, стосується строків повноважень Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів [8].

Аналіз Проекту Закону про внесення змін до Конституції України, який був поданий Президентом України В. А. Ющенком, будемо здійснювати крізь призму ліберального дискурсу. Так, ліберальні інтенції статті 28 (у Конституції 1996 р. – стаття 27), у якій мова йде про невід’ємне право на життя, суттєво посилені доповненням стосовно заборони смертної кари, чого не було в Основному Законі від 1996 р. Також у цьому проекті закладено ще один ліберальний принцип, який стосується толерантного ставлення до

людей з обмеженими фізичними можливостями, чого теж не було у Конституції 1996 р. Зокрема, зазначено, що держава має створювати умови для ефективного здійснення прав „осіб з обмеженими фізичними можливостями на самостійність, соціальну інтеграцію та повноцінну участь у суспільному житті” [6, ст. 32].

Втім, зустрічаються й антиліберальні формулювання, більше того, в око впадають деякі авторитарні реверси. Так, певне здивування викликають уточнення положення стосовно права людини на свободу. Якщо в Конституції 1996 р. у статті 29 всім гарантувалося „право на *свободу* та особисту недоторканість”, то у президентському проекті [6, ст. 34] гарантується лише „право на *особисту свободу* та особисту недоторканість” (*виділено мною: Г. М. Куц*). Явно впадає у вічі обмеження свободи, звуження її лише до особистісних масштабів, що означає, перш за все, відхід від ліберальних принципів. Стосовно розуміння важливості свободи Р. Арон зазначав, що справжнім прихильником західних цінностей є лише той, „хто цілком схвалює в нашій цивілізації лише свободу, яка дозволяє критикувати цю цивілізацію і дає шанс її поліпшити” [9, с. 60]. Відповідно, розширення меж свободи призводить до оптимізації суспільного життя, до покращення його різноманітних проявів. Базові принципи лібералізму, на думку Р. Арона, можна звести до двох постулатів: „шанування особистих свобод і мирних методів керівництва” [9, с. 36]. Саме тому обмеження особистих свобод вважається у ліберальному дискурсі неприпустимим.

Суто ліберальним у президентському проекті видається формулювання статті 26: „Кожен має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей” [6, ст. 26]. Тим більше, що це положення вельми нагадує відомий вислів І. Канта: „Моя свобода закінчується там, де починається свобода іншого”. Втім, якщо звернутися до статті з аналогічними положеннями у Конституції 1996 р. (стаття 23), стає зрозумілим, що відбулося звуження формулювань від помірної-ліберальної до радикально-ліберальної розуміння. Попередня редакція цієї статті включала поняття відповідальності, яке є вельми важливим для становлення та розвитку демократичних інституцій в Україні. Так, у Конституції 1996 р. зазначалося: „Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, *та має обов’язки перед суспільством*, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості” (*виділено мною: Г. М. Куц*). Наразі – у президентському проекті Конституції – формулювання звузилося, в результаті чого зникло поняття відповідальності. Зазначимо, що оптимальне поєднання свободи з відповідальністю здатне спрямувати стратегії демократизації в русло ефективності. Відсутність концепту відповідальності, натомість, не розширює поняття свободи, а навпаки радикалізує її прояви, що може призвести до викривлення розуміння свободи.

Крім того, звуження формулювання статті 26 у президентському проекті призводить до певних системних неузгоджень у контексті розгляду поданого тексту Конституції в цілому. Так, у статті 1 (і діючого, і запропонованого Основного закону) постулюється, що Україна – це соціальна держава. Звідси виникає питання: якщо в людини вже немає обов’язків перед суспільством, то про яку, власне, соціальну державу може йти мова? Тобто, у президентському проекті спочатку мова йде про Україну як соціальну державу [6, ст. 1], а згодом втрачається положення стосовно відповідальності індивіда перед суспільством [6, ст. 26], яке є вельми важливим саме для ефективного функціонування соціальної держави.

Окремого аналізу потребує порівняння положень стосовно ідеологій. Те, що жодна ідеологія не може бути визнана державою як обов’язкова, зазначено як у Конституції 1996 р. [2, ст. 15], так і у президентському проекті [6, ст. 17]. Це – суто ліберально-демократичний підхід до розуміння ролі ідеологічної компоненти у житті суспільства. Втім, якщо формулювання цього положення у Конституції 1996 р. не викликає ніяких запитань, то доповнення до нього у президентському проекті призводить до дисбалансу статті в цілому. Формулювання цього доповнення – „держава сприяє розвитку діалогу між

соціальними партнерами” [6, ст. 17] – зводить нанівець розуміння попередньої фрази щодо ідеологічної багатоманітності в суспільстві. Адже категорія „соціального партнерства” – це одна з центральних ідеологем соціал-демократичного дискурсу в ідеологічному полі політики. Відповідно, одночасно пропонується, з однієї сторони, ідеологічна багатоманітність, а, з іншої – соціал-демократична ідеологічна платформа. Тобто, пропонується поєднати непоєднуване, що викликає подив та нерозуміння.

Також стосовно цієї ж статті у Конституції 1996 р. було зазначено: „Суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності” [2, ст. 15]. Президентський проект у перелік засад багатоманітності вводить ще й таку позицію як „культурна” [6, ст. 17]. Зазначимо, що таким доповненням переліку засад, на яких ґрунтується суспільне життя, проігноровано розуміння поняття „культура”, яке прийняте не лише такою молодю наукою як культурологія, але й Всесвітньою конференцією з культурної політики ЮНЕСКО в 1982 р. На цій конференції було прийняте визначення поняття культура, яке на сьогодні вважається базовим. Культура есплікується як комплекс характерних матеріальних, духовних, інтелектуальних та емоційних рис суспільства, що включає в себе не лише різні мистецтва, але й спосіб життя, системи цінностей, традицій, вірувань тощо [10]. Відповідно, сучасне розуміння поняття „культура” включає різноманітні сфери людської життєдіяльності: політику, науку, економіку, ідеологію, мистецтво тощо. Тобто, культура – це все, що створене людиною. В окресленому контексті видається недоцільним поєднання через кому таких різнопорядкових понять як політика, економіка, ідеологія та культура, оскільки поняттям культура об’єднуються вказані феномени.

Певного звуження свобод зазнала редакція статті стосовно утримання дітей батьками. Якщо у Конституції 1996 р. зазначено, що „батьки зобов’язані утримувати дітей до їх повноліття” [2, ст. 51], то у президентському проекті вказано, що „батьки зобов’язані утримувати і *виховувати* дітей до їх повноліття” [6, ст. 30] (*виділено мною: Г. М. Куц*). Власне кажучи, не можна у наказовому порядку змушувати батьків займатися вихованням дітей, оскільки у поняття виховання різні люди вкладають різний зміст. А відсутність єдиних універсальних критеріїв стосовно розуміння проблематики виховання робить недоцільним введення цього концепту в зазначене положення Конституції. Більше того, введення цього поняття може призвести до обвинувачень одних людей іншими в тому, що перші неправильно займаються процесом виховання дітей. Відповідно, це призводитиме до втручання в приватне життя індивідів, нав’язування їм певних морально-етичних стандартів, що недопустимо у країнах ліберальної демократії.

Ще один момент стосовно статті 30 президентського проекту. Доповнення до статті стосовно шлюбу фразою „Кожен має право на сім’ю та повагу до сімейного життя” [6, ст. 30] схоже на певний реверанс у сторону консерватизму. Крім того, виникає питання щодо надання кожному з нас права на повагу до сімейного життя. Надання права на освіту, на працю чи на медичну допомогу цілком зрозуміле. Втім, не зрозуміло, яким чином можна надати право *на повагу* до сімейного життя, оскільки повагу – як категорію сфери моралі – можна лише заслужити (як і неповагу). Неможливо забезпечити право на повагу введенням відповідного формулювання в Конституції.

У статті 24 Конституції 1996 р. щодо рівності прав жінки і чоловіка вказано, що вони забезпечуються „наданням жінкам *рівних з чоловіками можливостей* у громадсько-політичній і культурній діяльності, у здобутті освіти і професійній підготовці, у праці та винагороді за неї” [2, ст. 24] (*виділено мною: Г. М. Куц*) тощо. Також зазначається, що рівність прав забезпечується „створенням умов, які дають жінкам можливість поєднувати працю з материнством; правовим захистом, матеріальною і моральною підтримкою материнства і дитинства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям” [2, ст. 24] (*виділено мною: Г. М. Куц*). Отже, гарантується як рівність можливостей – у сферах, де стартові можливості і чоловіків, і жінок фактично однакові – так і створення умов для такої рівності (приміром, у сфері материнства).

Дивним – у цьому контексті – видається аналогічне положення в президентському проекті: „Жінці і чоловіку гарантуються рівні можливості для реалізації своїх прав і свобод” [6, ст. 27]. Відповідно, щодо жінок спостерігається радикально-ліберальний підхід, який фактично їх дискримінує. Адже і жінкам, і чоловікам гарантуються лише рівні можливості, а створення умов для специфічних функцій (материнство) ігнорується.

Таким чином, Конституція України 1996 р. базується, в цілому, на ліберальних принципах. Відправною точкою для всього ліберального дискурсу є наявність індивідуальності, тобто цінність окремої особистості, її унікальності. Лібералізм наділяє пріоритетним правом свободи індивіда, а не державу. Стосовно Проекту Закону про внесення змін до Конституції України, запропонованого Президентом В. А. Ющенко, зазначимо, що в ідеологічному контексті він неузгоджений та розбалансований, оскільки помірньо-ліберальні інтенції його окремих положень нівелюються радикально-ліберальними, а інколи й відверто-авторитарними інтенціями. Така ідеологічна неузгодженість здатна стати бар'єром для демократизаційних процесів в українському державотворенні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Рахманін С. „Чотири двійки” у щоденники демократії [Електронний ресурс] / С. Рахманін // Дзеркало тижня. — 2005. — № 48 (576). — 10—16 грудня. — Режим доступу : <http://www.dt.ua/1000/1030/52050/>.
2. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.
3. Лок Дж. Два трактати про врядування / Джон Лок ; [пер. з англ. О. Терех, Р. Димерець]. — К. : Видавництво Соломії Павличко „Основи”, 2001. — 265 с.
4. Сазонов М. І. Український конституціоналізм: національне надбання чи гіркий досвід? / М. І. Сазонов. — Харків : Корпорація „Техностандарт”, 2008. — 80 с.
5. Закон України від 08.12.2004 № 2222-IV „Про внесення змін до Конституції України” [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2222-15>.
6. Проект Закону про внесення змін до Конституції України № 4290 від 31.03.2009 [Електронний ресурс] / Ініціатор законопроекту : В. А. Ющенко. — Режим доступу : http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_2?id=&pf3516=4290&skl=7.
7. Проект Закону про внесення змін до Конституції України (щодо забезпечення реалізації прав територіальної громади) № 3252 від 03.10.2008 [Електронний ресурс] / Ініціатори законопроекту : В. Ф. Янукович, О. В. Лавринович. — Режим доступу : http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_2?id=&pf3516=3252&skl=7.
8. Проект Закону про внесення змін до Конституції України (щодо строків повноважень Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів) № 4177 від 24.06.2009 [Електронний ресурс] / Ініціатори законопроекту : І. Г. Кириленко, С. П. Подгорний, М. Ф. Трайдук. — Режим доступу : http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_2?id=&pf3516=4177&skl=7.
9. Арон Р. Опій інтелектуалів / Реймон Арон ; [пер. з фр. Г. Філіпчук]. — К. : Юніверс, 2006. — 272 с.
10. Попович М. В. Нарис історії культури України / М. В. Попович. — [2-е вид., випр.]. — К. : „АртЕк”, 2001. — 728 с.